

===== Szekér Nóra =====

/// **A Holdtól a hidegháborúig**

**Bay Zoltánnak, a Hold-radar megalkotójának háború utáni
küzdeldmei és államvédelmi megfigyelése Magyarországon**

„Ma érkezett meg a különlenyomata a holdról visszavert mikrohullámról, azonnal elolvastam és sietek, hogy kifejezzem őszinte bámulatomat. Mint fizikai-technikai teljesítmény olyan színvonalon áll, amelyet Európában csak nagyon ritkán értek el, de ha hozzáveszi az ember, hogy a számításokat az összeomlás alatt végezték el, a kísérleteket pedig a csaknem tönkretett országban, egyidejűleg az Egyesült Izzó csodálatos felépítésével, csaknem hihetetlen. Csodás, hogy milyen serkentően hatnak a katasztrofális külső körülmények, másutt is megfigyelhető volt, a francia fizikusok is különb kísérleti munkát végeztek a háború alatt, mint előtte. Mi itt Angliában úgy látszik nem kaptunk elég nagy pofont, kissé bágyadtak vagyunk, és szeretnénk látni, mit szólna a főnököm, ha azt proponálnám, hogy a holddal akarok érintkezésbe lépni! Még azt sem tudom, keresztül tudom-e vinni a terveimet, hogy Amerikával érintkezésbe lépjek kábeltelefonon?”¹ E szavakkal gratulált Bay Zoltánnak az 1930-as évek elején az Egyesült Izzó mérnökeként is dolgozó Gábor Dénes, miután Bay vezetésével egy tudományos csoportnak sikerült a Holdról visszavert mikrohullámú jeleket észlelhetővé tenni, és egy háborús törmelékekből épített antenna segítségével olyan pontossággal meghatározni a Föld és a Hold közötti (384 ezer km-es) távolságot, ami az amerikai kutatólaboratórium ugyanebben az időben elért eredményeivel vette fel a versenyt.² E sikerrel Bay Zoltán joggal tekinthette magát az űrkutatás egyik úttörőjének.³ Ahogy azt a Budapesti Műszaki Egyetemen tartott 1981-es előadásában kifejtette: „A magyar és egy egyidejű amerikai kísérlet kezdeményezése után kifejlődött rohamlépésekben a radarc sillagászat és megindult a kí-

1 == Gábor Dénes levele Bay Zoltánhoz, 1948. február 23. Lásd: Nagy (szerk.), 1993: 81.

2 == J. H. De Witt ezredes, az U.S. Army Signals Laboratory New Jersey-ben lévő telepén ugyancsak sikeres holdvisszhang-kísérleteket végzett kutatócsoportjával, melyet 1946. január 10-én hozott nyilvánosságra. Bay, 1988a: 178.

3 == Wagner, 1994: 30–35.

sérletezés a világűrben.”⁴ A Hold-kísérlet huszonhárom éves évfordulóján mindehhez pedig büszkén fűzte hozzá, hogy „a radarc sillagászat mind a mai napig az újpesti módszert használja, és nem az akkori amerikai módszert”⁵

A kutatócsoport történetének kezdetei az 1945 előtti időkre nyúlnak vissza, „amikor Magyarország a külső nyomás és a szerencsétlen belső elhatározás folytán belépett a második világháborúba”⁶ – emlékezett vissza Bay Zoltán. A Honvédelmi Minisztérium, miután felmérte, hogy Magyarország légvédelme nem megfelelő, utasításba adta, hogy a hírközlés és a repülőgépek helyzetének felderítése céljából mikrohullámú kísérleteket kell folytatni, melyre az Egyesült Izzó Kutatólaboratóriumát jelölte ki. A feladatot tíz akadémikus végzettségű kutatóból és harminc elektroműszerészből álló csoport kapta meg, amelyet a laboratóriumot vezető Bay Zoltán koordinált. A munkának teljes titoktartás mellett kellett folynia, a tagok a katonai szolgálat alól felmentést kaptak.⁷ Bay, aki a műegyetemi Atomfizikai Tanszék alapító vezetője is volt, a munkába bevonta még két tanársegédjét, Papp Györgyöt és Simonyi Károlyt is. Bay visszaemlékezésében sokak mellett kiemelte azoknak a kutatóknak a munkáját, akiket a törvények zsidónak minősítettek, és akiknek részvételét a titkosan zajló katonai projektbe csak nagy nehezen sikerült elfogadtatni a minisztériummal. A németek többek között a zsidó munkatársakra hivatkozva nem osztották meg a radarkutatások téren elért eredményeiket. Ahogy Bay fogalmazott „sok, már előzőleg felfedezett, de titkolt elvet, eljárást kellett újra felfedeznünk”.⁸ Ennek ellenére a kutatócsoport 1943 végére eljutott odáig, hogy a repülőgépeket már 100 km-es távolságból érzékelni tudta, és megvalósíthatóvá vált egy mikrohullámú radartípus gyakorlati kialakítása, ezzel az elméleti feladatát lényegében el is végezte, a katonai rádiólokátorok kivitelezésébe pedig amúgy sem engedték a civileknek a betekintést.⁹ Ekkor, ahogy Bay Zoltán írja, „a csoportot új feladatok elé állítottam: »Meg fogjuk lokátorozni a Holdat!«”¹⁰ Ez az új célkitűzés lehetőséget adott a társaságnak arra, hogy „a földi kísérletezés határaiból kiszabadulva ott végezzen kísérleteket, ahol eddig csak megfigyelés volt lehetséges”.¹¹ Mindez forradalmi lépésnek számított a tudomány területén, de különleges volt abból a szempontból is, hogy a katonai feladatokkal megbízott csoport 1944-ben sokkal inkább fizikusi, mint a háború végső szakaszában gyakorlati katonai célra hasznosítható problémával fog-

4 == Bay, 1988b: 315.

5 == Kardos, 1976: 79.

6 == Bay, 1988a: 154.

7 == Inzelt, 1989: 80–83.

8 == Bay, 1989a: 156.

9 == Hajdú, 2016: 26.

10 == Bay, 1988a: 162.

11 == Uo.

lalkozhatott. Ez sokban volt köszönhető a katonaság felé összekötő feladatokat ellátó Jáky József alezredes támogatásának, aki már a zsidó munkatársak alkalmazásában is segítséget nyújtott. A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézet Elektronikai szakosztályát vezető Jáky – maga is kutatómérnök, aki a lövedéksebesség-mérés elektromos eljárásai témakörben védte doktoriját – szoros kapcsolatban állt a korabeli műszaki elit tagjaival, és a tudomány iránt érzett elköteleződés erősebben élt benne, mint a katonai szempontok érvényre juttatása.¹²

A Bay-csoport a munkát a német megszállás után is tovább folytatta, az intenzív bombatámadás elől azonban Nógrádverőcére, egy kiürített panzióba telepítették őket. Az akkori fizika egyik legmodernebb kísérletének sajátosságát jól érzékelteti, hogy az előrehaladás egyik fő gátját a „nem kielégítő áramszolgáltatás” jelentette.¹³ De még ennek ellenére is nyár végéig reményteljes eredményeket sikerült elérni a holdvisszhangok mérhetősége terén. A frontvonal folyamatos az ország centruma felé tolodásával azonban a vidéki menedék is egyre kevésbé volt biztonságos, és szeptemberben vissza kellett költözni Újpestre. Az 1944. október 15-i nyilas puccs tett végül pontot a hold-kísérletek ezen szakaszára, a Szálasi-rendszer a csoportot nem ismerte el, a katonaköteles tagokat besoroztatta, a zsidó munkatársak védettséget semmibe vette.

A német megszállás, a Sztójay-kormány, majd a Szálasi vezette hatalom – aminek Bay megfogalmazása szerint „nem is tudtunk más nevet adni, mint »az őrütség orgiája«”¹⁴ – és az egyre reménytelenebb háborús helyzet áldatlan állapotokat teremtett.¹⁵ Aschner Lipót vezérigazgatót a megszállás napján tartóztatták le a lakásán, a Tungsram¹⁶ 100 000 svájci frankkal váltotta ki a mauthauseni koncentrációs táborból.¹⁷ A gyár négyszáz zsidó alkalmazottját július 3-án hurcolták el, Bay és Jankovich Dénes közbenjárására – Aschner fogságba kerülése után ők ketten töltötték be az Izzó igazgatói tisztjét – tizenhárom mérnököt sikerült megmenteni a deportálásból. A nyilas puccs után újra elhurcolás fenyegette őket, ekkor is sikerült a menekülés, köztük a radarkísérletek olyan meghatározó kutatóinak is, mint Winter Ernő vagy Dallos György.¹⁸ Utóbbi azonban az ellenállási tevékenységéért letartóztatásba került, és Sopronkőhidán öngyilkosságot követett el.

12 == Hajdú, 2016: 24.

13 == Bay, 1988a: 170.

14 == Bay, 1990: 33.

15 == Haraszti, 2004a: 59–66.

16 == Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. néven 1921-ben jött létre több izzólámpagyár összeolvadásával, amely a Tungsram márkát is tovább vitte. A márka világszerte ismert volt, ezért a cég külföldön az Egyesült Izzó helyett inkább a Tungsram Rt. nevet használta, amely a magyar köznyelvben is elterjedt.

17 == Rojkó, 2016: 176.

18 == Bay, 1990: 26–31.

Bay Zoltán Dallos Györgyön keresztül csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, melynek következményeként a nyilasok fogságába került. Jankovich Dénes segítségével sikerült kiszabadulnia a Margit körüti fogházból, és Budapest ostroma végéig bujkálni kényszerült.¹⁹ Jáky szintén szabotálni igyekezett a megszállókkal való együttműködést, a Haditechnikai Intézet kiürítését ahol tudta, akadályozta; hamis papírokkal és nagy teljesítményű rádió építésével segítette az ellenállást. Családjával együtt az Intézetet ért bombatámadás során halt meg 1945 elején.²⁰

Az újpesti Egyesült Izzóban 1945. január 15-én ért véget a háború. A gyár eszközállományát a nyilas szervek kitelepítési szándéka ellenére is sikerült megmenteni, és az épület is viszonylag éppen maradt.²¹ Bay Zoltán munkatársaival újra hozzá is kezdett a Hold–Föld-távolság méréséhez. A munkát azonban újra félbe kellett hagyni, ugyanis a szovjet katonai parancsnokság utasításba adta az Izzó eszközparkjának hadiszákmányként történő leszerelését. Július 27-ig 700 vagon szállította ki az országból a műszereket és gépeket, a gyár felszerelésének 96%-át. A megközelítőleg 11 millió dollár értékű szállítmányt, adminisztrációs kikapukat kihasztnálva, nem számították bele a jóvátételbe. A korabeli információk szerint néhány hónap múlva az Ural hegység lankáin dobálták ki őket, ugyanis szükség volt a vasúti kocsikra.²² A kutató munkacsoport tagjait az Orion rádiókészülék-gyár, az Izzó leányvállalata fogadta be, és így 1945 nyarán harmadszor is nekikezdhettek a Hold-reflexiók kísérletnek. Decemberben már állt a Tungstram laboratóriumának tetején a háborús törmelékekből összerakott antenna, a mérési eredmények pedig egyre biztatóbbak voltak. Bay Zoltán 1946. február 6-án sajtótájékoztatót jelentette be, hogy a kísérlet sikerült, megmérték a Hold távolságát. „Dr. Bay Zoltán, a budapesti műegyetem atomfizikai tanszékének professzora, az Egyesült Izzó műszaki vezérigazgatója, markáns arcú fiatal ember. Mikor a sajtó képviselői előtt, a nagy esemény után negyvennyolc órával, rövid előadásban ismertette kísérletének lényegét, az első laikus kérdés csak ez lehetett: Mi jelentősége van tulajdonképpen annak, hogy a radiólocátor [sic!] Holdra bocsájtott sugarainak visszaverődését a Földön fel lehetett fogni? – Kijutottunk a világűrbe – válaszolt Bay professzor. – A világtörténelem folyamán először sikerült az embernek, az emberi szándéknak, cselekedetnek elszabadulnia a Földről és eljutni a világűrbe”²³ – számolt be a *Jövendő* című újság az új tudományos eredmény jelentőségéről. A kérdésre, hogy e nehéz körülmények között hogyan sikerülhetett egy ilyen, nagy volumenű kísérlet végrehajtása, Bay Zoltán két közmondással válaszolt. Egy óriási adóerőt igénylő, állandó sugárzást

19 == Uo. 51–74.; Hajdú, 2016: 26.

20 == Hajdú, 2016: 26–27.; ÁBTL 3.2.4. K-908. 5. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26.

21 == Koroknai, 1996: 59.; Haraszti 2004b: 65–66.

22 == Hajdú, 2016: 27.; Haraszti: 2004b: 67–69.; Bay, 1990: 109–132.

23 == Békés István: Kijutottunk a világűrbe...!. *Jövendő*, 1946. február 14. 4.

biztosító, nagy és drága állomás első látásra nélkülözhetetlennek tűnik akkor, amikor 384 000 km-t kell leküzdeni, űk azonban – mondta Bay – a „Többet ésszel, mint erővel” népi bölcsességből kiindulva rövid időközökben ismétlődő sugárfelvillanásokkal oldották meg a problémát, és így sikerült olyan adóállomást tervezniük, amely egy kísérleti asztal felén elfért. A másik nagy probléma a visszaérkező energiák észlelése volt. Ezt az amerikai kutatócsoport bonyolult és meglehetősen költséges megoldással oldotta meg, de – mint Bay fogalmazott – szegény ember vízzel főz, és csoportjuk egy olcsó elektromos mérőeszközt, coulométert használt, egy olyan üvegcsövet, amelyben a belevezetett elektromosság növekedésének függvényében gáz keletkezik. Ez tökéletesen funkcionált a Holdról visszaérkező parányi energiák láthatóvá tételére.²⁴

E kísérletnek a tudományos eredményeken túl fontos lélektani hatása is volt. A Bay-csoport köréhez tartozók visszaemlékezésében gyakran megfogalmazódik e világsikerből merített motiváció, hogy hiába lehetetlenítették el a gyárat a németek, majd hurcolták el a szovjetek a gépparkját és műszereit, az Izzó talpra tudott állni, és kutatói a győztes Amerika gazdagon finanszírozott laboratóriumával lépést tudtak tartani.²⁵ A nehézségek és a hátrányok ellenére van tehát esélye a magyarországi tudósoknak is arra, hogy nemzetközi szinten is versenyképesek tudjanak maradni. A mind nyíltabban körvonalazódó diktatúra és elszigeteltebbé váló tudományos élet azonban egyre jobban elbizonytalanította a tudósok egy részének ezt a reményét. Közvetlenül a Hold-kísérletek után Bay egy földbe ásott óriási felületű parabola antenna ötletén gondolkozott. Barátja, Szent-Györgyi Albert folyton biztatta, és – Bay emlékei szerint – találkozásaikkor mindig feltette a kérdést: „Mikor kezdünk el ásni?”²⁶ a kivitelezést pedig az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia keretei között képzelte el. Mindez azonban csak terv maradt. Szent-Györgyi 1947-ben elhagyta Magyarországot, mert nem érezte magát már biztonságban, miután a koncepciók perek éppen zajló sorozata, az úgynevezett összeesküvés-i perek kapcsán személyes érintettsége is felmerült.²⁷ Bay ugyanebben az évben látogatta meg a sikeres amerikai holdkísérlet laboratóriumát New Jersey-ben, és az ott látottak meggyőzték arról, hogy hiába a sok kreatív ötlet a technikai problémák olcsó áthidalására, az űrkutatás terén ezekkel a megoldásokkal csak ideig-óráig lehet elboldogulni, az anyagi támogatás nem nélkülözhető ebben a tudományágban.²⁸ Ekkor döntött úgy, hogy a magyar űrkutatást nem folytatja tovább, és tanítványaival, Simonyi Károllyal, Faragó Péterrel, Papp Györggyel és másokkal visszatért a budapesti Atomfizikai Tanszék keretei között zajló, kisebb anyagi befekte-

24 == Uo. 5.

25 == Krómer, 1996: 155–156.; Ilonka, 1996: 909–910.; Bay, 1988a: 152–195.

26 == Bay, 1988a: 180.

27 == Palasik, 2017: 85–88.; Szekér, 2024a: 381–392.; Tasiné, 2023: 216–223.

28 == Bay, 1988a: 179.

tést igénylő részecskegyorsító-kísérletekhez.²⁹ De nem csak a pénzügyi háttér hiányozott az úrkutatáshoz. 1948-ban Bay Zoltán végérvényesen elhagyta Magyarországot. Szent-Györgyihez hasonlóan őt sem a kecsegtető anyagi ígéretet csábították az Egyesült Államokba, hanem a félelem a politikai üldöztetéstől és a letartóztatástól.

**=== „Az utunk – előbb vagy utóbb – itt börtönbe vezet.” –
A Holdradar-kísérletektől az emigrálásig**

„Én el merek menni Moszkvába, mert a biológus kutyának se kell. A fizikusokra szükségük van. Én biztosan vissza fogok jönni, de te ne menj, akárhogy hívnak. Mert esetleg visszafelé elfelejtik lepecsételni az útleveledet”³⁰ – hangzott Szent-Györgyi Albert Bay Zoltánnak adott tanácsa 1945 áprilisában. A két tudós épp a szovjet néppel való baráti kapcsolatokat építeni hivatott Magyar–Szovjet Társaság alapítására jött össze, ám a mondatokból jól érződik, mennyi bizalmatlanság élt bennük a szovjet megszállókkal szemben. A két beszélgetőtárs éppen a szovjet néppel a baráti viszony építésére szerveződő Magyar–Szovjet Társaság alapítását előkészítő megbeszélésre jött össze, ennek ellenére e szavakból is érzékelhető, hogy élt bennük egy jó adag bizalmatlanság a szovjet megszállókkal szemben.³¹

De közvetlenül a háborút követő években a nemzetközi hírnév és kapcsolatrendszer ellenére sem volt kérdés számukra, hogy a szovjet érdekszférába kerülő Magyarországon kívánják folytatni életüket. Bay Zoltán, akit mélyen megrendített az Izzó gépeinek elhurcolása és ahhoz kapcsolódóan a szovjetekkel való hadakozás, nagyobb fenntartásokkal nézett a jövőre együttműködés elé, mint Nobel-díjas barátja, de elfogadta annak érvelését: a demokrácia és a szuverenitás bizonyos fokú megőrzésére talán van lehetőség, még ha erős kompromisszumokkal is – vélte Szent-Györgyi –, de ehhez az kell, hogy a szovjetek ne a szembenállást, hanem a nyitottságot és a baráti kéznyújtást lássák Magyarországból. Mert, a kétszázmillióos Szovjetunióval „barátságban élni nekünk létkérdés”.³² Szent-Györgyiben ez a remény az 1945. május–júniusi moszkvai útjáig tartott, és a szovjet rendszerről szerzett közvetlen benyomásai hatására kezdett el az emigrálás gondolatával foglalkozni, majd ezt az elhatározást az elkövetkező két év eseményei érlelték benne végső döntéssé.³³

Bay Zoltán Holdradar-kísérletét a szovjet tudományos élet is nagyra értékelte. Barulin szovjet követési tanácsos meghívására egy többhetes szovjetunióbeli tudományos út is szóba került.³⁴ A Katonapolitikai Osztály egy fizikusi körökben

29 == Uo. 180.

30 == Bay, 1990: 141–142.

31 == Farkas Á., 2021: 46–49.; Tasiné, 2023: 206–209.

32 == Bay, 1990: 141–142.; Krajcsír, 2020: 41–45.

33 == Palasik, 2017: 71–88.; Palló, 1993: 1262–1272.; Szekér, 2023: 208–214.; Tasiné, 2023: 201–204.

34 == ÁBTL 3.2.4. K-908. 6. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26.

járatos ügynökének beszámolója szerint Bay Illés Bélával és több szovjet szakemberrel még egyeztetett is egy előadókörről, aminek – visszaemlékezésének tanúsága szerint – szorongva nézett elébe, feltehetőleg nem csak Szent-Györgyi óvó szavai okán.³⁵ A katpolos információforrás mindenestre jóindulatú jellemzést is adott a magyar atomfizikusról: egy igazi tudós, akiben semmi rosszindulat nincs, és egyedüli célja, hogy tudását az egész világ rendelkezésére bocsássa; az amerikai imperializmust és atompolitikát mélységesen elítéli, a rendszerhez való pozitív viszonyulása pedig határozottnak és őszintének látszik.³⁶ A valóságban azonban Bay Zoltánt komoly kétségek gyötörték, és napról napra érték az elbizonytalanító tapasztalatok magyarországi jövőjét illetően. *Az élet erősebb* című önéletrajzában többször megemlíti – a Kiszgazdapárt meggyengítését célzó és a párt Bay baráti köréhez tartozó vezérkarának, Nagy Ferencnek, Kovács Bélának és Varga Bélának a kiiktatását eredményező – 1947-es köztársaság-ellenes „összeesküvés” perek lesújtó hatását. Ennek során nemcsak Szent-Györgyi került gyanúba, barátja és munkatársa, Náray-Szabó István vegyészprofesszor letartóztatásra, de a fővádlott az a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaság volt, melynek maga Bay is tagja volt.³⁷ Mélyen megrendítette Szent-Györgyi 1947 nyári emigrálása, de a legközvetlenebb hatás, amely végleg eldöntötte számára a külföldre menekülés kérdését, az Egyesült Izzó elleni, 1947-es amerikai útját követő támadásokhoz kapcsolódott.³⁸ Bay nemcsak tudósként utazott a tengerentúlra, hanem az Izzó igazgatójaként is, hogy a vezetőség két tagjával, Jankovich Dénessel és a jogtanácsos-igazgató Neményi Bertalannal gazdasági tárgyalásokat folytasson. „1947 június végén hazajöttem a kitűnő szerződésekkel, és megmutattam őket [...] a kereskedelmi igazgatóknak [...]. A plafonig ugrott örömeben, hogy most már minden rendben van, főleg a General Electrictől kapott kitűnő szerződéseknek örült és úgy vélte, hogy ezekkel most már a gyár jövője biztosítva lesz”³⁹ – idézte vissza emlékeit Bay. Óriási meglepetésként érte, hogy amikor a Gazdasági Főtanács főtitkárának, Vas Zoltánnak beszámolt az eredményekről, nem gratuláció fogadta, hanem fenyegetések sora. A főtitkár az amerikai tárgyalásokat a magyar gazdaságra veszélyesnek minősítette, majd a Gazdasági Rendőrség jelentéseit húzta elő, amelyek azzal vádolták a Tungstam Rt.-t, hogy milliós tételekben csempész ki értékeket külföldre.⁴⁰ Ezzel megkezdődött az „amerikabarátnak” minősített Izzó vezetőinek államvédelmi zaklatása, az újságokban a vádlalat rágalmozása, a valódi cél pedig az államosítás előkészítése volt. Elsőként a Svájc-

35 == Bay, 1990: 258.

36 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 90. IV/101 jelentése, 1948. január 14.

37 == Lásd: Bay Zoltán levele G. Merva Máriának, 1988. április 9. Csűrös, 2001: 57–59.

38 == Bay, 1990: 186–201.

39 == Inzelt, 1989: 90.

40 == Bay, 1990: 188.

ban tartózkodó Fischmann Leót, a gyár 63 éves vezérigazgató-helyettesét vádolták csempészéssel és valutaüzérkedéssel, a *Szabadság* és számos napilap címlapon hozta a gazdasági rendőrség nyomozásának eredményeként leleplezett „nagyszabású valuta- és aranycsempészés”⁴¹ részleteit. Az ügyre Fischmann 1948. január 23-án bekövetkezett halála tett pontot.⁴² 1947 decemberében letartóztatták Jankovics Dénest, mondván, hogy külföldi kézre akarja játszani a magyar vagyon részét jelentő Izzót. Tíz hónapig tartották fogva a budaörsi internálótáborban, majd minden indoklás nélkül kiengedték. 1949 novemberében szökött ki az országból. Neményi Bertalan az események hallatán úgy döntött, nem tér haza az amerikai útról. Vádemelés ugyan egyik vezető esetében sem történt, de félő volt, hogy a Standard-vagy a MAORT-perekhez hasonlóan egy nagyszabású koncepció per is kerekedhet az Egyesült Izzó körül.⁴³

Mindeközben zajlott a két munkáspárt egyesülésének részeként a gyár szociáldemokrata pártszervezetének szétverése. Az Izzót, amely a két világháború közötti időkre visszanyúlóan komoly bázisa volt a szociáldemokráciának, kikiáltották a jobboldali szociáldemokraták fészekének.⁴⁴ Bay Zoltán visszaemlékezésében hosszan részletezi a két munkáspárt kiegyenlítetlen küzdelmét, ahol a kommunista oldal erőszakos eszközöktől sem riadt vissza.⁴⁵ A háború alatt Bay kiváló kapcsolatba került az Izzóban a németellenes bázist jelentő szociáldemokratákkal, különösen vezetőjükkel, az Üzemi Bizottság alelnökével, Nagy Pál Jenővel.⁴⁶ Nagy Pál – miután Marosán Györgytől, az SZDP főtitkárhelyettesétől azt az üzenetet kapta, hogy „mondj le mindenről, szállj ki, mert nem tudunk semmiféle védelmet biztosítani”⁴⁷ – megvált a gyárban betöltött posztjaitól, de ez sem volt elég, a pártból is kizárták, és az Izzóból is távoznia kellett.⁴⁸ 1950 júliusában a szociáldemokraták elleni perek során letartóztatták és tizenhárom évre ítélték. Az egyik vádpontként szerepelt ellene, hogy közreműködött Bay Zoltán emigrálásában.⁴⁹

41 == Repülőgépen Svájcba szökött milliós vagyonával az Egyesült Izzó ügyvezető igazgatója. *Szabadság*, 1947. október 16. 1.

42 == Harasztj, 2004b: 81.

43 == Uo. 80–82.

44 == Az Egyesült Izzó 1945 előtti történetének a politikai rendőrség általi összefoglalóját lásd: ÁBTL 3.1.5. O-19313/1. 7–8. Egyesült Izzó vázlatos története, d. n.

45 == Bay, 1990: 145–168.

46 == ÁBTL 3.2.4. K-908. 5. Jelentés Bay Zoltánról és Papp Györgyről, 1951. október 26. Nagy Pál Jenő Bay halálakor írt visszaemlékezése arátságukról: Nagy Pál, 1992: 13.

47 == Földesi, 1986/II: 6.

48 == Nagy Pál letartóztatása előtt egész oldalas cikk jelent meg a Szabad Népből, mely részletesen beszámolt arról, hogy az Egyesült Izzóban hogyan izgatott a rendszer ellen, hogyan szervezte a munka szabotálását és agitált a munkáspártok egyesülése ellen. Jobboldali szociáldemokraták ellenséges tevékenysége az Egyesült Izzóban. *Szabad Nép*, 1950. július 7. 7.; Életéről lásd: Földesi, 1986.

49 == ÁBTL 2.1. III/15 (V-142775). 115. Nagy Pál Jenő kihallgatási jegyzőkönyv, 1956. április 26.

Az Egyesült Izzó sorsát az 1948. március 25-i kormányrendelet tette még lehetlenebbé, amely kimondta a száz munkásnál többet foglalkoztató vállalat államosítását. „Az államosítás az Egyesült Izzónál nem várt következményekkel járt. Valamennyi külföldi leányvállalatát és fiókját a lefoglalás veszélye fenyegette, mert azokat – immár magyar állami tulajdonként – a háborús károk fedezésére a volt szövetséges államok zár alá vehették”⁵⁰ – összegezte a rendelkezés következményeit a történész, Haraszti Viktor. A problémát a gazdasági vezetés egy huszárvágással oldotta meg, az Izzót „visszaállamosította”, az 1945 előtti főigazgatót, Aschner Lipótot visszahelyezte a pozíciójába, de ez csupán a zár alá helyezést elkerülő formai intézkedés volt, ami nem sokat változtatott az állami irányításon.⁵¹

Bay Zoltán ezeket az eseményeket nem csupán rosszállással figyelte, de személyében is fenyegetve érezte magát.⁵² 1947 novemberében mint tanút beidézték a Gazdasági Rendőrségre. Azt hitte, hogy a Vas Zoltán által az Izzó ellen felhozott csempészés ügyét vagy az amerikai tárgyalások részleteit kell tisztázni, de ekkor már a veszteséges, vagyis állami szanalásból működtetett vállalat pénzének herdálása volt soron, mégpedig a munkásoknak kiosztott jutalom (13. havi fizetés) ürügyén, amely vádat főként Jankovich Dénes és Nagy Pál ellen kívántak felhasználni. Bay ekkor még egy rövid kihallgatással megúsza a dolgot, de világossá tették számára, hogy egy Izzó elleni eljárásban rá is könnyen osztható szerep. E beidéztést követően Jankovichcsal közösen felkeresték az amerikai követség kereskedelmi attaséját, Harrison Lewist, és bevándorlási vízumot kértek az Egyesült Államokba. „Az utunk – előbb vagy utóbb – itt börtönbe vezet”⁵³ – hangzott az indoklás. A kérvény átfutása azonban hosszú hónapokat vett igénybe, mindeközben Jankovichot pár nap múlva letartóztatták, Bay Zoltánt pedig néhány hét múlva berendelték a politikai rendőrségre. Az éjszakába nyúló procedúra öt órán át tartott több kihallgatósítt bevonásával, akik erős lelki nyomást helyeztek Bayra, és nem rejtették véka alá, hogy a Jankovich körül formálódó koncepció ügy potenciális vádlottjaként tekintenek rá. Óriási megkönnyebbülésként élte meg, hogy aznap éjszaka nem rendelték el a letartóztatását, hanem hazaengedték.⁵⁴ Feltételezhetően védeltséget jelentett számára, hogy atomfizikusként a szovjetek potenciált láttak benne a tudomány területén. 1948 elején is kapott még meghívást Barulin utódjától, Szmirnov követségi tanácsostól, hogy egy esetleges moszkvai útról egyeztessenek.⁵⁵ A fenyegető légkör azonban nemcsak a politikai rendőrség falai között, hanem szabadlábban is érzékelhető volt. A Katonapolitikai Osztály vezetőjétől, a korábban az

50 == Haraszti, 2004b: 83.

51 == Lásd: Haraszti, 2004b: 83–93.

52 == Palasik, 2017: 91.

53 == Bay, 1990: 205.

54 == Uo. 217–228.

55 == Uo. 258.

Egyesült Izzó könyvelőjeként dolgozó Pálffy György tábornoktól kapott ajánlat, hogy legyen az új magyar hadsereg haditechnikai kutatólaboratóriumának vezetője, nem kevésbé volt fenyegető, mint a kihallgatósobában a számtalan vádpont a gazdasági bűncselekményekről.⁵⁶ (Pálffyt, aki személyes ismerőse volt, azért kereste fel, hogy Jankovich szabadlábra helyezésében a segítségét kérje.) 1948 januárjában pedig nem kisebb személyiség, mint Révai József támada meg azzal, hogy a szociáldemokrata párt titkos tagja. Ez nem volt igaz, de védekezni ellene a titkos tagság lényegét jelentő dokumentátlanság miatt igen nehéz. Mindenesetre Révai felvetése a „jobboldali szociáldemokraták” elleni támadások légkörében meglehetősen aggasztóan hatott. Azt is tudomására hozták, hogy ennek a híresztelésnek a megcáfolására a kommunista pártba lépés jelenthetne megoldást.⁵⁷

1948 februárjában végül megérkezett a Harrison Lewishoz benyújtott kérelemre a válasz: Bay és családja megkapja a bevándorlási vízumot, ha bármely szabad állam amerikai konzuljánál jelentkeznek. Vagyis az amerikai emigrációhoz Ausztriáig kellett eljutnia. Baynak sikerült a matematikus Alexits György közoktatási államtitkár jóváhagyásával – akit a zsidóüldözések alatt személyesen segített – gyorsított eljárásban egy május eleji bécsi tudományos meghívásra hivatkozva útlevelet szereznie, de azzal a kikötéssel, hogy családja vele együtt nem kaphat utazási engedélyt. Hat hónapos terhes felesége és 11 éves lánya azonban vállalták, hogy megkísérlik a zöldhatáron való átjutást, gyalog, éjszaka, méghozzá annak tudatában, hogy egy embercsempésztől kapott információ szerint minden ötödik embert elfognak szökés közben.⁵⁸ A kockázatos vállalkozás sikerült, a kettévált Bay család tagjai május végén Grazban, az amerikai zónában találkoztak egymással. *„Itt voltunk addig, amíg a fiunk megszületett. [...] Szeptemberben feltettek bennünket a Queen Mary hajóra, ahol amerikai ellátásban részesültünk, mert én már a George Washington Egyetem professzora voltam, így kezeltek, az utamat az egyetem fizette. A hajón volt egy remek kis lakosztályunk, ott már kivételes személy voltam, nem menekült, így érkeztünk meg Washingtonba szeptember elején, ahol rögtön átvettem egy labor megszervezését, kaptam rá pénzt, munkatársakat, fizetést és egy külön kis épületet, amit úgy neveztek, hogy az egyetem magyar tagozata, mivel a magyar szó volt a leggyakoribb”*⁵⁹ – számolt be Bay Zoltán az emigrálásáról 1989-ben.

= = Célszemély: az Egyesült Izzó igazgatója

Bay Zoltán kihallgatásainak az eddig ismert dokumentumok alapján nem maradt nyoma, de a tevékenységét és az Egyesült Izzóban zajló eseményeket a politikai rendőrség már egészen korán szemmel tartotta. Az üzem megfigyelésről 1945-től,

56 == Uo. 214.

57 == Uo. 230–231.

58 == Uo. 254.

59 == Inzelt, 1989: 92.

O-2166. számon külön operatív dossziét vezettek.⁶⁰ Ez eredeti formájában nem maradt fenn, de ebből oldalak kerültek be későbbi ügyek dokumentációiba. Így amikor Államvédelmi Hatóság 1952. november 15-én Bay Zoltán személyére K-1419-es számon külön aktát nyitott, a bevezető anyagot ezen O-dosszié róla szóló jelentései adták. Ebből többek között megtudhatjuk, hogy az Izzó államvédelmi ellenőrzésért felelős M/2-es tiszt milyen informátorokon keresztül szerezte az értesüléseit. Bay visszaemlékezésében a kommunista párt szócsöveként gyakran felbukkanó Somlai László, az üzemi bizottság MKP-s elnöke és dr. Tarján György („tipikus esete volt a kommunista infiltrációnak”⁶¹ – írja róla Bay) az Izzó hálózatáról készült összefoglaló jelentésben mint csúcsinformátorok kerülnek említésre: „Az üzemben dolgozó dr. Tarján MKP elnökön kívül [Somlai László] látja legtisztábban az Egyesült Izzó helyzetét. Igyekszik azon, hogy minél jobban segítségére tudjon lenni az ÁVÓ-nak. [...] Az üzemben, üb [üzemi bizottsági] vonalon kiépített hálózata van.”⁶² A különböző osztályokon elhelyezett ügynökök a beérkezett információkról azonnal beszámoltak a csúcsinformátornak, „s az pedig nekem”⁶³ – írta az M/2-es tiszt. Az adatgyűjtés fókuszában hangsúlyosan a szociáldemokraták és a kommunisták közötti erőviszonyok mérlegelése állt, ahol jellemző az alábbi summás megállapítás: „a két munkáspárt között a viszony meglehetősen rossz. Ennek az oka Nagy Pál SzDP. üb. elnök, aki a Szélig vonalat⁶⁴ viszi az üzemben.”⁶⁵ Beszámoló készült a Fischmann Leó személye körül kirobban botrány keltette aggodalomról, a munkások 13. havi bérének kifizetése kapcsán felmerülő vitákról, a vezetőség belső feszültségeiről. A célzatosság a jelentésekben egyértelműen érzékelhető, a kiélezettség elsősorban „Nagy Pál és annak 100 tagú klikkje”,⁶⁶ vagyis a gyár szociáldemokrata törzsgárdája ellen irányult, Bay Zoltánról ugyanakkor visszatérően megállapították, hogy Nagy Pál befolyása alatt áll, és igazgatóként a gyár vezetésében rá támaszkodik. Kiemelték, hogy a vitákban többségében a szociáldemokrata oldal-

60 == A dosszié korabeli formájában nem maradt fenn, azonban oldalak bekerültek belőle Bay Zoltán 1952. november 15-én nyitott K-1419-es aktájába. Ennek részleteiről a tanulmányban későbbiekben még szó lesz. Bay Zoltán állambiztonsági megfigyeléséről lásd még: Gervai, 2015: 62–64.

61 == Bay, 1990: 191.

62 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 18/1. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

63 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 19. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

64 == A szociáldemokrata párton belül Szélig Imre köré szerveződő csoport, a kommunista párt korabeli szóhasználatára szerint a „Szélig-vonal” lett a „jobboldali – revizionista” szociáldemokrata szinonimája.

65 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 18. Összefoglaló jelentés az Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. november 10.

66 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 22. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1947. december 23.

hoz igazodik, amelynek – nemcsak Révai, de az ÁVO szerint is – a tagja⁶⁷ „*Bay vezérigazgató, aki annak ellenére, hogy proletár, csak nagyobb proletár mint én, lassan a kapitalisták tökéletes védője lesz*”⁶⁸ – állapította meg a jelentés annak kapcsán, hogy Bay a kommunista Tarján tervmegbízotti jelölését semlegesíteni igyekezett. Különösen terhelő információk születtek Jankovich letartóztatása kapcsán, amelyek a tiltakozások és memorandum aláírásának szervezőjeként mutatják be Bayt. A hírforrás még azt is tudni vélte, hogy „*a napokban fel fogja keresni Pálffy [sic!] György altábornagyot és Jankovich ügyében kérni fogja az ő segítségét*”.⁶⁹ Bay aktájában az o-dossziéból átvett, disszidálás előtti utolsó dokumentum arról számol be, hogy „*egy Államvédelmi Osztály igazolvánnyal magát igazoló nyomozó*” érkezett az Izzóba, és jelentkezett Somlainál, azzal a feladattal, hogy „*a jobboldali szociáldemokraták magatartásáról adatot gyűjtsön és Nagy Pál Jenőről kikérje a véleményét*”.⁷⁰ Történelmietlen kérdés, hogy ha Bay Zoltán Magyarországon marad, felhasználták volna-e a szociáldemokraták elleni eljárásokban, az azonban bizonyos, hogy az akta bőven elég olyan adatot tartalmazott, amit egy koncepció eljárásban a bűnösséget bizonyító érvként ellene lehetett volna fordítani.

Bay azonban megszökött az országból, és az államvédelemnek már mint disszidens egyén jelentett feladatot. Miután nyugtázták a szökés tényét,⁷¹ kivizsgálást kezdeményeztek a gyorsított eljárásban kiadott útlevelemel kapcsolatban, majd összefoglaló jelentést készítettek a személyéről. Itt Bay megítélése nagyot változott az 1948-as Katpol-ügynöki jellemzéséhez képest: „*a demokráciánknak az ellensége*”, „*fasiszta szellemű, önző, anyagiás, munkásellenes*”, „*tanári teendőit a felszabadulás óta igen hanyagul látja el*”, és nemcsak hogy tagja az SZDP-nek, de ez – a jelentés megállapítása szerint – „*köztudomású*” is, emellett pedig arra büszke, hogy a háború alatt rendszeresen kapott meghívást József főhercegtől.⁷² E jellemzéssel lényegében meghatározták azt a beszédmódot, ahogyan innentől ildomos volt – akár belső, akár nyilvános fórumokon – Bay Zoltánról beszélni, és a későbbi összefoglaló jelentésekben e mondatok panelelemként rendszeresen visszaköszönek. Jól tükrözi ezt a „hivatalosan elvárt hangvételt” egy egykori tanítvány recski rabként adott vallomása: „*A tudomány soha nem érdekelte, hanem csak az, hogy mit hoz a konyhára. [...] Bay kimenése nem veszteség nekünk. Egy erőszakos pénzsóvár ember volt, aki odáig sohasem jutott volna el, hogy a nép, a közösségért dolgozni,*

67 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 25. Jelentés, 1948. augusztus. 19.

68 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 15. Jelentés. Egyesült Izzó rt. tervmegbízott kijelölése, 1947. szeptember 17.

69 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 23. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1948. január 14.

70 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 24. Jelentés Egyesült Izzó rt.-ről, 1948. január 20.

71 == A disszidálásról szóló első fennmaradt államvédelmi jelentés 1948. augusztus 19-én kelt, Bay felesége és lánya szökésének körülményeire pedig csak 1948 szeptemberében sikerült fényt deríteni. Lásd Palasik, 2017: 92.

72 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 28. Jelentés, 1948. október 4.

7013
6.

Washington D. C.
1948. okt. 18.

Ledves Gyula,

nagy meglepésérel lehetett, hogy nyugtalanul
elbűntem is azóta semmi életjelt nem adtam
magamról. Biztos nagyon kevés, hogy Ti
mindenféle életjelről az én képeimről, 21
és vitáimról sok híre meg van és nem lehettem
csendes, mint amit tettem.

Az utóbbiakban voltam, amikor az itteni tudományszakos körökben munkakörülményeire ajándékozott kegyesen. Ugy értem, jobban tudok itt dolgozni és a magyar tudományok is többet érhetnek, ha elfogadom az ajánlatot. Az én tudományom olyan, amit nem lehet korlátozni. Ezt otthon is időről időre ki-fejleszttem előadókban is, kiváltképp hazánkban is. Amikor, hogy megértem találatom volna. Most nem lehettem, mint félreálltam s itt kezdődik a magam újja.

A George Washington University adott laboratóriumot felvevélével is asszisztensekkel, van bizonyos teljesítés, hogy mit akartam csinálni. A multiplis programom dolgozom, ahol még sok a tanulmány.

Remélem, nem lesz annak semmi akadály, hogy ha már politikaiilag nem is értem valamit
csúsz tudományomra feleltetnek az ismeret-
telést a levezetésben folytam a megkezdett
és félbehagyott problémáimért. Mielőtt el.

ÁBTL - 3.2.4. - K-908

86/49

4013

6.

rendelben Néked is kölcsönlevegőszűrőket, majd
el fogom küldeni. Azért rendeltem én, mert
- ismét az Eszterházy - Te nekem tudnod
dolg. - csak leírtam.

Az elektron problémáit kégy mindig folyamatosan
is figyelemmel jöl átkészíteni és meg adja
vélve. Az erőfeszítésemmel amit ismét, az
személyes, anélkül nem tudunk megoldani.

Officiálisan eljövetelem óta rendszeresen szem-
mel szem tudok, ezért minden kölcsönös ö-
működés.

Edenkor üdvözlöm Károlyt, Pétert és Lászlót.*
Bence is Mária** nek üdvözlésel küldöm a be-
tűrés is Néked. Különböző minőségűek jöl tud-
nak csatlakozni, mert egy csomó kötetben,
külön - külön is 25 km - t lehet meg. De
nem volt róla, azt mondják, minden is
megvanik.

Melleg megkérlek üdvözlölj Tegeid a László-
ból is Bertinnak köszönhetően küldi

Cím: 801 South 24-th Str.

ARLINGTON
VIRGINIA

Zoltán

* Simonyi Károly
Simonyi Péter
Pócsa János

** Bence
Marta - a lány

ÁBTL - 3.2.4. - K-908

86/50

illetve a nép megbecsülése a legnagyobb elismerés. Ha itthon maradt volna csak fertőzte volna az ifjú generációt.”⁷³

„Tudóscsábítás”

Kedves Gyurka!⁷⁴

Washington D. C.
1948. okt. 18.⁷⁵

Biztos vagyok benne, hogy Ti mindannyian elítélték az én lépésemet, én viszont sok töprengés után nem tehettem egyebet, mint amit tettem. [...] A George Washington University adott laboratóriumot felszereléssel és asszisztensekkel, rám bízta teljesen, hogy mit akarok csinálni. [...] Remélem, nem lesz annak semmi akadálya, hogy ha már politikailag nem is értetek velem egyet, tudományosan fenntartjuk az összeköttetést s levelezésben folytassuk a megkezdett és félbehagyott problémáinkat. [...] Nagyon kíváncsi volnék a ti véleményetekre, mert biztosan ti is folytatátok azóta a számításokat. Legfontosabb tudni mindenekelőtt, hogy az erőfüggvénynek van-e a fal felé irányuló gradiense, mert anélkül szintén nincs megoldás. Ha ezt tudjuk, akkor én itt végezhetnék számításokat a fal mögötti termék elhelyezését illetően – az idő állandó figyelembevétele mellett a megoldás kilátásos. [...] Az elektronproblémákat légy szíves Faragóval és Simonyival⁷⁶ jól átbeszélni és úgy adjatok választ. [...] Buci és Márta⁷⁷ sok üdvözetet küldenek Bertának⁷⁸ és Neked. Különben mindketten jól tudnak gyalogolni, mert az éjszaka sötétben, árkon-bokron át 25 km-t tettek meg. De nem volt sok, azt mondják máskor is megtehnék. Meleg szeretettel üdvözöl Téged a távolból és Bertának kézcsókjait küldi, Zoltán

E levél volt közvetetten az oka annak, hogy Bay Zoltán ügyét 1949-ben újra elővették. Ugyanis a címzett, Papp György atomfizikus – Bay tanítványa és barátja, a Hold- és a háború alatti radarkísérletekben a jobbkeze – 1949 januárjában az Egyesült Államokba emigrált. „*Dr. Papp György személyével egy igen komoly kutatót vezített el az Egyesült Izzó, ki átállt az imperialisták mellé*” – állapította meg az államvédelem jelentése és hozzátette: „*nevezett disszidálását dr. Bay Zoltán személyének lehet betudni*”.⁷⁹ És ennek a megállapításnak volt is valóságalapja.

73 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 49. Jelentés Bay Zoltánról, 1951. november 11.

74 == Papp György atomfizikus, Bay Zoltán tanítványa.

75 == ÁBTL 3.2.4. 8. K-908. 8. Bay Zoltán levele Papp Györgyhez, kivonat. A kivonat két levélből vett részletek gépelt verziója. Az eredeti, kézzel írt leveleket lásd: ÁBTL 3.2.4. K-908. 86/49–86/53. A forrást mai helyesírás szerint közöljük.

76 == Faragó és Simonyi Károly.

77 == Bay Zoltán felesége és lánya.

78 == Papp György felesége.

79 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 31. Jelentés, 1949. február 10.

Szent-György Albert Amerikába érkezését követően egy alapítványt hozott létre, többek között azért, hogy a magyarországi kutatók kimenekítéséhez pénzt és háttérrel biztosítson. A szervezést a Haditengerészet Kutatási Hivatala is támogatta.⁸⁰ Bay Zoltán a George Washington Egyetem kísérleti fizika professzoraként bekapcsolódott a tudósok menekítésébe. 1948–49-ben már csak igen keveseket engedtek be az Egyesült Államokba, de az egyetemi oktatói vagy más tudományos státusszal rendelkező személyek jó eséllyel kaptak bevándorlási vízumot. Szent-Györgyiék ezért tudományos intézetekben státusokat kerestek, sok esetben még akár fiktív állásokat és ösztöndíj-meghívásokat is meghirdettek, hogy így biztosítsák Magyarországról a tudomány embereinek a menekülést. Szent-Györgyinek legalább fél tucat kutatót sikerült így a tengerentúlra áthoznia.⁸¹ Papp György emigrálása is ehhez az akcióhoz kapcsolódott, melynek szervezése mögött Bay Zoltán állt.

A fent idézett levél virágnyelven tudatta a három kivételesen tehetséges tanítvánnyal – Bay számára az úrkutatás és az atomfizika terén nélkülözhetetlen munkatársakkal –, Papp Györggyel, Simonyi Károllyal és Faragó Péterrel, hogy az Egyesült Államokban álláslehetőség és bevándorló vízum vár rájuk. Az emigrálás háttéréről, sajnálatos módon, részletes ismeretekkel rendelkezünk, ugyanis Faragó Péter szökési terve – amelyről a későbbiekben hosszabban szó esik – lelepleződött, és az államvédelem számoltatta be őt az eseményekről.⁸² „1949-ben tervezett disszidálásom gyökerei igen messzire nyúlnak vissza”⁸³ – kezdte Faragó a történetek ismertetését. Miután számos külföldi kapcsolatát felsorolta – köztük az amerikai S. Brunauer hadnagyot, aki azért érkezett 1945-ben Magyarországra, hogy feltérképezze a magyar természettudomány helyzetét⁸⁴ –, közvetlen előzményként idézett fel egy 1948 elején adódó lehetőséget. Az akkor még Magyarországon tartózkodó Bay Zoltán az amerikai követségen keresztül kapott felkérést a Massachusettsi Műszaki Egyetemtől (Massachusetts Institute of Technology), hogy három kutatót küldjön ki nyári egyetemre, azzal, hogy a költségeket és az ösztöndíjat az amerikaiak állják. A kiválasztott Papp György, Simonyi Károly és Faragó Péter utazásának előkészítése meg is kezdődött, az ügymenet a kultuszminisztériumon keresztül zajlott, akik azonban elszabotálták a kiküldetést. „Kérvényünket a Kultuszminisztérium útján kell a követségre juttatni. Be is adtuk [...], de pár hét múlva kiderült, hogy a K. M. és a Tervhivatal kulturális osztálya között elveszett. Második kérvényünknek ugyanez lett a sorsa, s az ügy az idő haladta miatt elvesztette aktualitását.”⁸⁵

80 == Moss, 2003: 187–188.

81 == Warren Weaver 1947. november 26-i jegyzetei. Idézi: Moss, 2003: 188. A tudósmenekítésről lásd még uo. 185–188.; Tasiné, 2013: 226.

82 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 62–67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.; lásd még: Szekér, 2020: 53–86.

83 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

84 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 64. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

85 == Uo.

Ezt a próbálkozást több útlevelkérelem követte, sikertelenül. „*A sorozatos kudarc [...] elkeserített*” – vallotta Faragó az említett, kényszer hatása alatt született jelentésében. Ebben a lelkiállapotban érte 1948 októberében Bay Zoltán levele Washingtonból, Faragó Péter szavai szerint azzal az üzenettel, „*hogy volna hely mellette hármunk számára*”.⁸⁶ A korábbi tapasztalatok egyértelművé tették, hogy az utazást hivatalosan engedélyeztetni értelmetlen, tehát szökni kell, ahogy erre Bay is célzott az éjszakai sötétben, árkon-bokron át vezető 25 km-es gyaloglásra utalva. Hármuk közül Simonyi Károly a zöldhatáron való menekülésre „*határozottan nemet mondott*”.⁸⁷

Simonyi Károly (a világűrt megjáró Charles Simonyi édesapja⁸⁸) Bay Zoltán egyik legbizalmasabb munkatársa volt, emigrálása előtt neki adta át az ügyeit a műszaki egyetemen és az Izzó kutatólaboratóriumában.⁸⁹ A nevezetes levél megérkezésekor Simonyi már a soproni Műegyetemen töltött be tanszékvezetői állást, és jó feltételek mellett dolgozhatott a részecskegyorsítón, amit 1951-ben sikeresen el is készített. Későbbi visszaemlékezéseiben többször felelevenítette az emigrálás dilemmáját. „1947-et írtunk, a Műegyetem atomfizikai tanszékén hármásban beszélgetünk virágnyelven [erről] a kérdésről, valahogy így: Fizikusok akarunk lenni? Igen. Lehet itt fizikát csinálni? Nem. [...] Emlékszem, akkor már azt mondtam az egyik beszélgetőtársamnak, ne is haragudjon, professzor úr, bármilyen logikus is ez a következtetés, én akkor is itthon maradok.”⁹⁰ És hozzátette: „Hit, meggyőződés, erős érzelmi kötődés kellett ahhoz, hogy itt maradjak.”⁹¹ Ezt az erős ragaszkodást az 1944–45-ös szovjet hadifogság alatt átélt élménnyel, a hazajutás vágyával kapcsolta össze, ami számára az életben maradás motivációját adta. Mint mondta, „a hadifogságban egyetlen jelszó élt: haza mindenáron, akkor halálos komolysággal megéreztem az »itt élned, halnod kell« igazságát”.⁹² Egyetlen alkalmat tudott felidézni, amikor komolyan „felvillant benne a gondolat”, hogy elhagyja az országot. De ez nem Bay leveléhez, hanem Farkas Mihály honvédelmi miniszter felkéréséhez kapcsolódott, aki a Haditechnikai Intézetbe kívánta bevonni, mint atomtudóst.⁹³ Simonyi Károlyt 1956 után a forradalomban játszott szerepe miatt félreállították (a Központi Fizikai Kutató Intézet forradalmi bizottságának volt az elnöke).⁹⁴ Ez mé-

86 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 65. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

87 == Uo.

88 == Simonyi, 2011: 397–398.

89 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 25. Jelentés, 1948. augusztus 19.

90 == Staar, 1994: 13.

91 == Uo.

92 == Uo.

93 == Uo.

94 == ÁBTL 3.1.9. V-150361. 7–10. Jelentés a KFK-ban történt ellenforradalmi eseményekről, 1959. augusztus 12. „*Simonyi Károly, osztályidegen származású, pártonkívüli, a KFKI volt tudományos igazgató helyettese. Párt és szovjetellenes magatartása, mint a »Forradalmi Bizottság« elnöke, fegyelmivel munkahelyéről elbocsátva.*”

lyen megviselte, és az atomkutatásokhoz már soha nem tért vissza.⁹⁵ A Kádár-kori visszavonultságában írta meg történeti jelentőségű könyvét, *A fizika kultúrtörténetét*.

Az embercsempéssel a kapcsolatfelvételt és az út előkészítését Papp György felesége vállalta, ami a zöldhatáron két családnak három kisgyermekkel, teljes titoktartás mellett meglehetősen nehéz feladatot jelentett. Az indulást 1949. január első hetére tervezték, utazásuk fedőtörténete szerint a Simonyi családot mennek meglátogatni Sopronba. Papp György, felesége és két gyermeke szerencsésen kijutottak, Faragó kisfia azonban az indulás előtti napon belázasodott, így ők nem tudtak útnak indulni. Pár hét múlva próbálták meg újra elhagyni az országot, de már Sopron felé a vonatúton világossá vált, hogy figyelik őket, és nincs esély a kijutásra. Pappék sikeres szökése után ugyanis a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, sejtve a tervüket, szemmel tartotta a családot.⁹⁶ 1949. május 30-án Faragót az államvédelem Pappék szökésében való bűnrészesség vádjával – de azzal a szándékkal, hogy ügynöknek beszervezze – letartóztatta.⁹⁷ *„A kihallgatásakor eleinte tagadtott, csak amikor a felesége előállítását rendeltük el, akkor tört meg, nehogy az előállítására sor kerüljön.”*⁹⁸ A fentebb már említett beszámoltatás a szökésről és az ügynöki beszerzés megtörtént, ő azonban nem volt elég együttműködő, jelentései semmitmondók voltak, az utasításokat nem hajtotta végre, és az államvédelem megfogalmazása szerint *„reakciós kapcsolatait leépíti, hogy ne kelljen róluk jelentést hoznia”*.⁹⁹ 1952 elején ezért újra őrizetbe vették, és egy kémügybe való érintettségét kezdték firtatni. *„Ettől az időtől kezdve eredményesebben dolgozott”*¹⁰⁰ – állapították meg jellemzésében. Faragó, aki a Központi Fizikai Kutató Intézet reaktorfizikai kutatócsoportját vezette, a forradalom után, 1957-ben elmenekült Magyarországról, és az Edinburg-i Egyetemen kapott katedrát. Az állambiztonság emberei azonban ide is követték, és külföldi ügynöki munkára akarták kényszeríteni. Faragó közölte, minden következményt vállal, de nem hajlandó tovább együttműködni az állambiztonsággal. Elmondta, hogy lelkiileg összetörte az ügynöki feladatkör: *„csak fizikailag maradtam szabad, mert lelkiismereti kötelezettségeimtől és problémáimtól nem tudtam szabadulni. [...] viaskodtam önmagammal, töltöttem ébren éjszakákat. Ez a munka [...] örök lelki terhet jelentett, mert úgy éreztem, hogy olyasvalamit csinállok, ami az emberi méltósággal nem egyeztethető össze.”*¹⁰¹ Majd hozzáfűzte: *„...az én Magyarországról történt eljövetelemnek nem politikai, nem gazdasági oka volt,*

95 == Simonyi Károly 1956 utáni helyzetéről és lelkiállapotáról lásd: ÁBTL 3.1.2.M-36184/1. 22–23. „Tihanyi Károly” jelentése, 1960. február 2.

96 == ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1. 67. Jelentés R/12 külföldi kapcsolatairól, 1952. október 29.

97 == ÁBTL 3. 2.1. Bt-732. 25. Jelentés, 1949. május 19.

98 == ÁBTL 3. 2.1. Bt-732. 28. Jelentés, 1950. július 31.

99 == ÁBTL 3.2.1 Bt-732. 27. Javaslat az r/12 számú ügynök további felhasználására, 1950. július 31.

100 == ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 112. Jelentés „Tudós” ügyéről, 1958. május 29.

101 == ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 127. Jelentés „Tudós” ügyéről, 1958. május 22.

hanem kizárólag és egyedül az, hogy maguktól megszabaduljak”.¹⁰² Végül sikerült kijátszania az állambiztonság zsarolását: a rá küldött tisztet, Szolnok Pétert, aki hivatalosan a magyar követség munkatársa volt, feljelentette a brit hatóságoknál, akik a magyar diplomatát kiutasították Angliából. Az állambiztonság nem zaklatta tovább.¹⁰³ Edinburghban nemzetközi hírű atomfizikusként dolgozott, az elektron–atom kölcsönhatások területén meghatározó felfedezéseket tett, több Nobel-díjas köszönte meg segítségét az elismerés átvételekor. 86 évesen írt visszaemlékezésében kiemelte: „Bay Zoltán hatása egész pályafutásomra döntő fontosságú volt.”¹⁰⁴

1949-re olyan sok kutató hagyta el Magyarországot, hogy az már a pártvezetést is aggasztotta. Az emigráció körében hazacsábítás céljából propagandamunka kezdődött. A „haladó mozgalomhoz” kapcsolható emigrációs kiadványokban felhívásokat tettek közre, melyben arra buzdították a külföldön élő magyar kutatókat, hogy térjenek vissza Magyarországra, hiszen az „a tudomány és a béke országa lett”.¹⁰⁵ Ezzel párhuzamosan az államvédelem feladatul kapta, hogy derítse fel a magyar tudósok külföldre csábításának hátterét, a külföldi segítők kapcsolati hálóját és intézményi szintű támogatását. „Tudóscsábítás” címen nyomozásba kezdtek, melynek egyik oszlopos ügye volt Szent-Györgyi és Bay szervezett menekítésének felgöngyölítése, amihez Papp György szökése fontos támpontokat nyújtott. Az államvédelem 1949-ben induló nyomozásának pontos eredményét nem tudjuk, ugyanis a „Tudóscsábításhoz” kapcsolódó dossziék nem maradtak fenn, de abból oldalakat befűztek Bay később nyitott aktájába. Ezekből az oldalakból látható, hogy e nyomozómunka következtében úgy a Bay, mint a Papp család, azok barátai, ismerősei és munkatársai a politikai rendőrség látókörébe kerültek, és nagy igyekezettel gyűjtötték róluk az információkat.¹⁰⁶ Mindemellett megtalálni vélték Bay szökésében és az ő menekítéseiben is a fő amerikai támogatót Stephen Brunauer hadnagy személyében. Ő egy budapesti zsidó család gyermeke, aki 1921-ben emigrált, Teller Ede tanítványaként szerzett doktori fokozatot kémiából, és pályafutása során a tudomány területén jelentős eredményeket ért el. A háború alatt csatlakozott a haditengerészethez, ahol egy robbanóanyagokkal foglalkozó kutatócsoportot vezetett. 1945 elején mint a haditengerészet polgári alkalmazottja érkezett Magyarországra azzal a feladattal, hogy mérje fel a tudomány helyzetét, és alakítson ki kapcsolatot

102 == Uo.

103 == ÁBTL 3.2.1. Bt-732. 93–94. Tájékoztató jelentés, 1962. július 24. Faragó Péter történetét részletesen lásd Szekér, 2020: 53–86.; Pál, 2024: 32.

104 == Keszthelyi, 2005: 67.

105 == A *Haladás* 1949. október 27-i számát idézi: Moss, 2003: 196.

106 == Az ezzel kapcsolatban összeállított anyag 1954-ben egyben már nem volt meg az államvédelem iratai között, részekre szedve különböző dossziékhoz csatolták. Lásd: ÁBTL 3.2.4. K-1419. 109. Jelentés, 1954. augusztus 16.; uo. 117. Szolgálati jegy, 1954. augusztus 30.

magyar természettudósokkal. Brunauer sokak mellett baráti viszonyba került Bay Zoltánnal és Faragó Péterrel, akit Bay kért fel, hogy az amerikai hadnagynak nyújtson széles körű áttekintést a magyar atomfizika eredményeiről.¹⁰⁷ Visszatérve Amerikába, bekapcsolódott Szent-Györgyiék menekítési munkájába. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Bayt az Egyesült Államok fővárosában, a George Washington Egyetemen státusz várta, és hogy a tanítványainak is tudott lehetőséget biztosítani. De rajtuk kívül is több magyar kutató köszönheti neki az amerikai bevándorlási vízumot és a tudományos intézetbeli elhelyezkedést. A sors fintora, hogy Brunauert éppen az államvédelem „Tudóscsábítás” ügyében zajló nyomozása idejében fiatalkori kommunista kapcsolata miatt biztonsági kockázati tényezőnek minősítették; az UNESCO-ban dolgozó feleségét erre hivatkozva McCarthy szenátor személyesen támadta meg.¹⁰⁸

== „Antal László” atomfizikus ügye

Bay Zoltán személyére – ahogy erről már korábban szó esett – 1952. november 15-én nyitottak önálló dossziét, mégpedig az Államvédelmi Hatóság VIII. főosztálya, vagyis a hírszerzés.¹⁰⁹ Innentől nem valamilyen operatív ügy, mint például az Egyesült Izzó megfigyelése részeként vagy a tudósok külföldre csábítása kapcsán foglalkoztak vele, hanem ő maga lett „operatív ügy”. Az aktanyitás előzménye, hogy a hírszerző osztály az ÁVH-n belül önálló szervezeti egységként létrejött.¹¹⁰ Ezzel egyidejűleg megkezdődött a külföldi rezidentúrák felállítása, és a hírszerzés egyik fontos területe a „reakciós”, valamint a tudományos magyar emigráció felderítése lett. Miután előzetes vizsgálódások alapján megállapították, hogy „*az USA-ba való kijutása után Bay aktív magyarországgellenes tevékenységet folytat*”, ugyanakkor „*széles kapcsolatokkal rendelkezik az USA-ban élő magyar természettudományos kutatók körében*”,¹¹¹ tehát az emigráció két olyan csoportjába is beletartozik, amelyeket célcsoportnak minősítettek, szükségesnek látták célszemélyként foglalkozni vele. Az ellene 1952-ben induló titkosszolgálati munka sok tekintetben tükrözi vissza a magyar hírszerzés helyzetét, ezért röviden ki kell térni indulásának és működésének sajátosságaira.¹¹²

„Az állambiztonsági szolgálat felszabadulás első percétől történelmi szükségszerűség talaján kezdett működni [...]. Ebbe a fejlődési menetbe tartozik a hírszerző szolgálat

107 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 36. Jelentés, 1949. július 12.; ÁBTL 3.2.3 Mt-564/1. 69. Jelentés „r/12” USA követségi kapcsolatairól, 1952. november 9.

108 == Részletesen lásd: Hargittai, 2011: 124–126.

109 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 10. Határozat személyi dosszié felállításáról, 1952. november 15.; lásd még: Gervai, 2015: 62–64.

110 == Palasik, 2013: 46–48.; Tóth, 2013: 381–400.; Pál, 2024: 11–14.

111 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 10. Határozat személyi dosszié felállításáról, 1952. november 15.

112 == Vö. Szekér, 2024b: 150–151.

létrejött, működésének beindítása, a 40-es évek végén meghatározott történelmi fejlődésnek megfelelő funkciókkal. [...] A hírszerző szolgálaton belül a tudományos-műszaki hírszerzés elsődleges elgondolásai, tervei, majd az első intézkedések a tevékenység beindítására az 50-es évek elején értek be. Ez pontos dátumhoz nem köthető, de a hírszerzés munkaokmányjaiban 1952 közepén jelentek meg az első gondolatok és tervek a szolgálati ág megalapozására”¹¹³ – foglalta össze a háború utáni magyarországi hírszerzés kezdeteit az 1977-es állambiztonsági tankönyv. A többlépcsős fejlődés eredményeképpen megalakult hírszerző főosztály (1950 szeptemberétől Államvédelmi Hírszerző Osztály, egy év múlva VIII. Hírszerző Főosztály) vezetője, Farkas Vladimir visszaemlékezésében kiemeli, hogy a főosztály korlátozott mozgástérrel, szovjet kontroll alatt működött: „Magyarországnak [...] a klasszikus politikai hírszerzésre nem volt szüksége. Sem a nagysága nem igényelte, sem a rendkívül korlátozott külpolitikai szabadsága. Viszont mint katonai és politikai szövetségesnek, minden tőlünk telhető módon segíteniünk kellett a Szovjetunió politikai hírszerző tevékenységét.”¹¹⁴ Feltehetőleg Bay Zoltán célszemélyként való kiválasztása is igazodott az atomkutatások iránt erős érdeklődést mutató szovjetek hírigényéhez.¹¹⁵ Egy Amerikában tevékenykedő atomtudós megkörnyékezéséhez a szükséges tapasztalat, mozgástér, klientúra azonban nem állt a magyar hírszerzés rendelkezésére.¹¹⁶ A hidegháború ezen éles szakaszában a magyar követségeknek, így a rezidentúrák alkalmazottainak is, erősen korlátozott volt a mozgása, de a megfelelő nyelvtudással, szakértelemmel rendelkező tisztek hiánya is nehezítette a munkát. A tudományos hírszerzésre fókuszáló tankönyv ugyancsak alátámasztja ezeket a nehézségeket: „...bizonyos tévedést megkockáztatva is el lehet mondani, hogy a szervezeti, szervezési intézkedések valamelyest megelőzték a társadalmi – történelmi szükségletet. Ennek következtében az indulásra, sőt nem túlzás azt mondani az indulás első 1-2 évére az volt jellemző, hogy rendkívüli gondot okozott a feladatok megfogalmazása és a célravezető módszerek kialakítása. [...] Teljes mértékben hiányoztak e téren szükséges minimális tapasztalatok, nem rendelkezünk megfelelő káderekkel sem. A munka ennek ellenére megindult, sok botladozással, konkrét feladatok és koncepciók nélkül, de nagy akarással, érdeklődéssel és eredményekre éhesen.”¹¹⁷ A tankönyv a kudarcok konkrét példájaként pedig éppen a tudós emigráció körében tett próbálkozásokat említi. „Apróbb jellemzőként említhető, hogy ezekben az években néhány igen magas funkcióban lévő bizonyos magyar háttérrel rendelkező angol, amerikai tudós beszerzését

113 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 6–7. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

114 == Farkas V., 1990: 304.

115 == A szovjet tényezőről lásd: Baráth, 2013: 93–107.; Gervai, 2015: 64–66.

116 == A magyar hírszerzés gyengeségeiről lásd: Gervai, 2015: 64.; Pál, 2024: 15–18.

117 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 7–8. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

ifj. Bay Zoltán.

ÁBTL 3.2.4. K _1419_243_001.

irányozták elő terveink, de ezek a célkitűzések nélkülözték a realitást. [...] Fejlődésünk ezen szakasza kb. az 1956-on ellenforradalomig tartott.”¹¹⁸ Bay Zoltán hírszerzéshez kapcsolódó története tökéletesen beillik e kudarcok sorába.

A dosszié megnyitását követően nyolc hónapos feltérképezési munka kezdődött, ahol amerikai vonalról a nyilvánosan megjelent tudományos publikációkon kívül a hírszerzéshez információ nem érkezett. Bayról kizárólag már korábban keletkezett dokumentumokból tudtak tájékozódni, új ismereteket, esetleg operatív lehetőségeket a már korábban feldolgozott magyarországi rokon, baráti, ismeretségi körhöz szorosabb kapcsolatok kiépítésétől lehetett várni. Újabb egy év kellett, hogy az összeállított anyag alapján megszülessen a döntés: Bay Zoltánt – mégpedig „Antal László” fedőnéven – operatív úton megközelítik.¹¹⁹ Két hónap múlva készült el a munkaterv, mely megállapította: „...az, hogy őt magát beszervez-

zük, jelenleg nem reális feladat; célunk most az, hogy melléépüljünk.”¹²⁰ Az idő azonban azt mutatta, hogy a melléépülés sem volt reális feladat. Három fő vonalon tervezték a „realizálást”. Preferált irányként Ifj. Bay Zoltánra, az unokaöcsre szerettek volna alapozni, akivel „Anti” fedőnéven kezdtek foglalkozni, és úgy gondolták, hogy beszerzése után nagybátyja mellé kitelepítik. Első lépésként a környezetéből beszerezett ügynökökkel gondolták megkezdeni a megkönyékezését, de az ügy már itt elakadt, ugyanis három próbálkozásból háromszor vallottak kudarcot. Az unokaöcs mellett Bay Zoltán testvérei és sógorai irányába is tettek lépéseket, de az akciók nem hoztak sikert.

A második út egy amerikai munkatárs hazahozatalának, beszerzésének, majd visszatelepítésének tervére épült. Ehhez kapcsolódóan felmerült Bay tudomá-

118 == ÁBTL 4.1. A-3005/31/1. 8. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség. Személyügyi és Kiképző Osztálya. 1977.

119 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. Feljegyzés, 1954. július 28.

120 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 128. Munkaterv. „Antall László” ügye, 1954. szeptember 22.

nyos asszisztensének, Monostori Lászlónak („Havas Béla” fn.) a neve.¹²¹ Az aktában nincs nyom arra, hogy a munkatervi bejegyzésen túl ez ügyben bármi történt volna. Papp György („Kárpáti Zoltán” fn.) hazahozatala is felmerült, rá külön aktát nyitottak, és mint atomfizikust önálló ügyként is kezelték.¹²² Családjának több itthon élő tagját is nyomás alá helyezték, hogy az államvédelem kontrollja alatt vegyék fel az Amerikába emigrált rokonukkal a kapcsolatot. Leánytestvérével egy levelet is írtak, amelyben arra kéri bátyját, hogy beteg szüleire tekintettel térjen vissza Magyarországra.¹²³ A levelet konspiratív úton tervezték kijuttatni a címzett-höz, de az 1956-os forradalom megakadályozta a terv végrehajtását.¹²⁴

Harmadikként a határon 11 évesen átszökött lányát gondolták felhasználni.¹²⁵ Márta Bay Zoltán előző házasságából született. A kapcsolatfelvételt itthon élő anyján keresztül remélték kivitelezni. Egy „legendát” dolgoztak ki: az anyát a Magyarok Világszövetségének munkatársa (valójában az ÁVH tisztje) kereste fel azzal az álhírrrel, hogy Márta a Szövetséghez fordult, hogy segítséget kérjen az anyjával való kapcsolatfelvételtől és egy esetleges hazatelepülésben. Az akció azonban már azon elbukott, hogy az amerikai rezidentúra még Bay lányának kilétét és pontos címét sem tudta megállapítani. Annak felderítése is nehézséget okozott, hogy a leány milyen formában használja a nevét az Egyesült Államokban.¹²⁶

„Antal László” ügyén nagy energiákkal dolgoztak az államvédelem tisztjei számos ember életét megkeserítve, de érdemben semmit nem haladtak előre. A 3–6 havi rendszerességgel benyújtott beszámolók és munkatervek az első verziót ismételtették a határidők módosításával. Az akta egyik utolsó dokumentuma Washingtonból érkezett 1956 nyarán, és örömmel tudatta, hogy sikerült Antal lányának címét felkutatni,¹²⁷ majd a pár nappal későbbi jelentés reménykedve állapította meg: *„Antal lányán keresztül is kialakulhat valami.”*¹²⁸ A kialakulás lehetőségét azonban elmosta a forradalom. „Antal László” aktájának 1956. augusztus 22-vel vége szakad. A Kádár-rendszer hírszerzése nem indította újra az ügyet, ők már más utakon jártak a magyar emigráció megkönyörkezésében.

121 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 124. Feljegyzés, 1954. szeptember 15.

122 == ÁBTL 3.2.4. K-908. Lásd még Gervai, 2015: 63–64.

123 == ÁBTL 3.2.1. Bt-450. 46–47. Levél Drága Gyurikám! megszólítással, d. n.

124 == ÁBTL 3.2.1. Bt-450. 51. Határozat, 1957. október 3.

125 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 226–227. Feljegyzés „Antal” ügyében, 1955. szeptember 28.

126 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 231–232. Feljegyzés „Antal” ügyében, 1955. szeptember 28.; Gervai, 2015: 63.

127 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 238. Jelentés, 1956. augusztus 20

128 == ÁBTL 3.2.4. K-1419. 239. Jelentés, 1956. augusztus 22.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga
III/15 (V-142775). Pillér Gyula és társai
- 3.1.2. Munka dossziék
M-36184/I. „Tihanyi Károly”
- 3.1.5. Operatív dossziék
O-19313/I. Egyesült Izzó
- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-15036I. 1956-os monográfia. Minisztériumok, budapesti iparvállalatok és főhatóságok.
- 3.2.1. Bt-dosszié
Bt-732. „Tudós”
- 3.2.3. Mt-dosszié
Mt 564/I. „Tudós”
- 3.2.4. Kutatódossziék
K-908. Papp György
K-1419. Bay Zoltán, dr
- 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyag
A-3005/31/I. Tudományos–Műszaki Hírszerzés I. BM. III/I. Csfség.
Személyügyi és Kiképző Osztálya, 1977.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bay, 1988a

Bay Zoltán: Visszaemlékezés a magyar holdvisszhang-kísérletekre.
In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 152–195.

Bay, 1988b

Bay Zoltán: A világűr-kísérletek alapvető fizikai jelentősége.
In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 315–336.

Bay, 1990

Bay Zoltán: *Az élet erősebb*. Csokonai–Püski, Debrecen–Budapest.

Baráth, 2013

Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*.
Gondolat, Budapest.

Csűrös (szerk.), 2001

Én *vagyok*. In *memoriam Kodolányi János*. Szerkesztette: Csűrös Miklós.
Nap Kiadó, Budapest.

Farkas Á., 2021

Farkas Ádám: *A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945–1949*.

Doktori disszertáció. ELTE, Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/61908/dissz_farkas_adam_tortenelemtud.pdf;jsessionid=2E362D2A8E712FD89D5729C07F2E8547?sequence=1 (utolsó letöltés: 2025. 10. 03).

Farkas V., 1990

Farkas Vladimir: Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam. Interart, Budapest.

Földesi, 1986

Földesi József: Közülük egy. I–III. *Új Tükör*, 20. sz. 6–8.; 21. sz. 6–8.; 22. sz. 6–9.

Gervai, 2015

Gervai András: *Titkos Magyarország*. Kalligram, Budapest.

Hajdú, 2016

Dr. Hajdú Ferenc: Az 1946-os Hold-radar kísérlet katonai háttere.

Haditechnika, 2. sz. 24–28.

Haraszti, 2004a

Haraszti Viktor: Háborúban (1939–1944). In: *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*.

Szerkesztette: Koroknai Ákos. Aschner Lipót Alapítvány, Budapest. 59–66.

Haraszti, 2004b

Haraszti Viktor: Hányatott évek (1945–1949). In: *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*.

Szerkesztette: Koroknai Ákos. Aschner Lipót Alapítvány, Budapest. 65–89.

Hargittai, 2011

Hargittai István: *Teller*. Akadémia, Budapest.

Ilonka, 1996

Ilonka Mária: Radar-hullámok a Holdról. Az utolsó interjú Budincsevits Andorral.

Élet és Tudomány, 29. sz. 909–910.

Inzelt, 1989

Inzelt Annamária: Beszélgetés Bay Zoltánnal. *Valóság*, 2. sz. 80–93.

Kardos, 1976

Kardos István: Beszélgetés Bay Zoltánnal. *Valóság*, 5. sz. 73–80.

Keszthelyi, 2005

Keszthelyi Lajos: Faragó Péter. *Fizikai Szemle*, 2. sz. 67.

Koroknai, 1996

Koroknai Ákos: A Tungstram Rt. első évszázada. *Honismeret*, 4. sz. 57–63.

Krajcsír, 2020

Krajcsír Lukács: Menedék a laboratóriumban. In: *Magyar Hősök. Elfelejtett életutak a 20. századból*. Szerkesztette: Csókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán. MCC–NEB–Mandiner, Budapest. 41–45.

Krómer, 1996

Dr. Krómer István: Mit jelent számunkra a sikeres Hold-radarkísérlet?
Elektrotechnika, 4. sz. 155–156.

Moss, 2003

Moss, Ralph W.: *Szent-Györgyi Albert*. Typotex, Budapest.

Nagy (szerk.), 1993

Bay Zoltán pályája és példája dokumentumokban. Szerkesztette: Nagy Ferenc.
BETTER–OMIKK–Püski, Budapest.

Nagy Pál, 1992

Nagy Pál Jenő: Aki letapogatta a Holdat. Virág helyett prof. dr. Bay Zoltán koporsójára. *Ring*, 45. sz. 13.

Pál, 2024

Pál István: *New York – Washington – London. Fejezetek a pártállami hírszerzés angol–amerikai osztályának történetéből, 1950–1970*. Gondolat, Budapest.

Palasik, 2013

Palasik Mária: A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest. 47–103.

Palasik, 2017

Palasik Mária: Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán válasútjai 1945–1948. In: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerkesztette: Papp Gábor. Kossuth, Budapest. 71–102.

Palló, 1993

Palló Gábor: Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat. *Magyar Tudomány*, 10. sz. 1262–1272.

Rojkó, 2016

Rojkó Annamária: Százezer svájci frank Aschner Lipótért. *Napút*, 5. sz. 172–182.

Simonyi, 2011

Simonyi, Charles: Nagyságrendi becslés. Emlékek Édesapámról. *Természet Világa*, 9. sz. 397–398.

Staar, 1994

Staar Gyula: De mi az igazság... Egy természettudós paradigmái. Interjú Simonyi Károllyal. *Kortárs*, 2. sz. 1–15.

Staar, 1987

Staar Gyula: „Iszonyú rendet vágtam”. Beszélgetés Simonyi Károly Kossuth- és Állami-díjas professzorral. *Forrás*, 10. sz. 1–25.

Szekér, 2024a

Szekér Nóra: „...képtelen voltam visszatérni”. Adalékok Szent-Györgyi Albert emigrálásának okaihoz. In: *Megismerni a megismerhetetlent. Tanulmányok Baráth Magdolna tiszteletére*. Szerkesztette: Gecsényi Lajos. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 381–392.

Szekér, 2020

Fizikus az állambiztonság hálójában. *Betekintő*, 4. sz. 53–86.

Szekér, 2023

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marzlakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Jaffa, Budapest.

Szekér, 2024b

Szekér Nóra: A tudományos emigráció és a magyar állambiztonság. In: *Szemelvények a magyar emigráció történetéből*. Szerkesztette: Heil Kristóf Mihály. Gondolat–RETÖRKI, Budapest. 146–166.

Tasiné, 2023

Tasiné Csúcs Ildikó: *Szent-Györgyi Albert – a tudós politikus*. Typotex, Budapest.

Tóth, 2013

Tóth Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest. 381–446.

==== Sajtó =====

Jövendő, 1946

Szabadság, 1947

Szabad Nép, 1950

Kulcsszavak

=====

politikai rendőrség, Rákosi-rendszer, tudomány

/ From the Moon to the Cold War /

The Post-war Struggles and State Surveillance of Zoltán Bay, creator of the Moon radar, in Hungary

This article reconstructs the implementation of the Hungarian moon radar experiment led by Zoltán Bay, while analyzing how Hungary's postwar state-security apparatus framed and constrained Bay and his scientific milieu. Drawing on internal designations and ÁVH dossiers, it traces the shift from wartime microwave research to the systematic post-1945 surveillance of laboratories, party cells, and factory committees. The tightening political climate, forced nationalizations, and state-security pressures curtailed further space research plans; by 1948 Bay had left Hungary, joining a broader wave of Cold War scientific emigration. The findings demonstrate that surveillance practices did not merely monitor Hungarian science, but actively reshaped research agendas, personnel mobility, and institutional futures.

A felvétel Farkas Bertalan úrhajós (jobbra) látogatása alkalmával készült. Gyulaháza, 1980.

Fortepan / Szalay Béla